

HOVSEP HAYRENİ: SEYİT RIZA VE DERSİM DOSYASINDAKİ BAZI AYRINTILAR ÜZERİNE

Posted on 19/10/2014

1937-38 Dersim jenosidi artık bütün boyutlarıyla tartışılırken, Seyit Rıza'nın idamıyla ilgili karanlıkta kalan yönler de sorgulama konusu oluyor.

Bunlardan birisi Seyit Rıza'nın yaşının gerçekte ne olduğu ve kanunen belirli hangi yaş haddine rağmen nasıl idama götürüldüğüdür. Bir diğeri idamların ve mezarsız bırakma olayının tam o gece Elazığ'a gelen Atatürk'le ilişkisi, onun iradesinin rolü meselesidir. Bir öteki, yargı aşamasında Seyit Rıza aleyhine yürütülen karalama kampanyası ve kullanılan malzemelerin içyüzü konusudur. Daha başka irdelenmeye değer gizemli noktalar vardır ve yapılanların özü bazen ayrıntılarda gizli olduğu için bunların elden geldiğince aydınlatılması yararlı olacaktır.

Bu yönlü kollektif çabalara bir katkı olması için dikkate değer bulduğum bazı bilgileri paylaşmaya ve değerlendirmeye çalışacağım. T. C. Başbakanı Tayyip Erdoğan'ın özür konuşmasından sonra genişleyen tartışmaların Dersim'le de sınırlı kalmayarak tarihle esaslı ve bütünlüklü bir yüzleşmeye dönüştürülmesi için fikir bazında söylemek istediklerimi ise, bu ayrıntılar içine sıkıştırmak uygun olmadığından ayrı bir makaleye bırakıyorum.

SEYİT RIZA'NIN YAŞINA IŞIK TUTAN ERMENİCE BİR BELGE

Bilindiği gibi mahkemede Seyit Rıza'nın yaşı, düzmece tanık ifadesiyle küçültülmüş ve idam için geçerli üst sınırın altında sayılmıştır. Bu konuda değişik kaynaklar farklı rakamlar veriyor. Yasal üst sınır kiminde 75, kiminde 70 varsayılıyor. Seyidin yaşının ne kadar gösterildiğine gelince, bunun için de 70, 57, 54 gibi değişik rakamlar ifade ediliyor. Bu

yazıyı kaleme alırken, sözkonusu muğlaklık nedeniyle, yasal üst sınırın 75 olma ihtimalini dikkate almıştım. Öyle olması halinde bile ceza kanunundaki yaş haddinin ihlal edilmiş olduğunu tanıtlamak üzere... Ancak daha sonra bir dostumun yönlendirmesiyle internette aramalar yapınca davanın görüldüğü dönem idam için geçerli üst yaş sınırınının 65 olduğunu farkettim. Yapılan hukuksuzluğu daha da açık ve tartışmasız hale getiren o bilgilere yazının sonunda yer vereceğim.

Seyit Rıza'nın yaşını gösteren güvenilir kayıtların yokluğu halinde yakın çevresinden yaşlı kişilere sorulması ve 80'lik bile gösteren yüz çizgilerine bakılarak vicdani davranılması beklenirken, oğlu yaşında birinin sözlü tanıklığı geçerli sayılarak mantığa bile sığmayan bir karar verilmiştir. Seyit Rıza, kendisini idama götürecektir düzmece tanıklık üzerine mahkemede şu anlamlı cevabı verir: "Tanık benim büyük oğlumdan iki yaş küçüktür. Oğlumdan küçük biri yaşımı belirler ve yasa da bunu kabul ederse, benim itirazım olamaz..." (1)

Yaşları ileri olan dört kişinin idam cezası hapse çevrilirken, Seyit Rıza sembol isim olduğu için farklı davranılmıştır. Tutuklanışından itibaren gazetelere yansıyan resimlerinden bellidir ve başka kanıt olmadan da yasal sınırı aşan bir yaşta asıldığı kestirilebilir. Ama yine de doğum tarihinin belirsizliğine sığınarak "ne malum?" diyecek olanlara tarih içinden o boşluğu dolduracak bir belge gösterebilmek farklı olur. İşte bu bakımdan önemseydiğim ve burada kamuoyuyla paylaşacağım bir yazılı tanıklık var ki, Seyit Rıza'nın idam edildiği tarihte en az kaç yaşında olduğuna güvenilir şekilde ışık tutacaktır.

Bu belge bizi Seyit Rıza'nın çocukluğuna götürüyor ve yılı, ayı, günü ile sünnet düğününe tanıklık ediyor. Yer: Kuzey Dersim'de Lertik. Tarih: 10 Ekim 1864. Dönemin Dersim liderlerinden Seyit İbrahim, küçük oğlu Rıza'nın sünnet düğünü vesilesiyle her taraftan gelen misafirlerini ağırlıyor.

Böyle bir ayrıntının nasıl bilindiği ve hem de Ermenice olarak kaydedildiği biraz hayretle

karşılabilir. Ama gerçek. Seyit Rıza'nın aile tarihini akla getirecek türden olan ayrıntı, bölgenin siyasi tarihinden kesitler içinde babasının rolüyle bağıntılı olarak geçiyor. Yazarı Kevork Halacyan (1885-1966), yararlandığı kaynak ise dayısı Adom Garabedian'ın 1850'lerden itibaren Erzincan-Balaban yöresi Ermeni halk önderlerinden biri olarak gözlemlerini kaydettiği elyazılı defterler.

Halacyan'ın çalışmalarının yalnız bir kısmı "Dersim Ermenileri Etnografyası, I Bölüm" başlığı altında kitaba dönüştürülmüş. Fakat bu konu kitapta değil, Ermenistan Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü arşivindeki yayınlanmamış yazıları içinde yer alıyor. İlgili bölümün başlığı "Ermeni ve Kürt halkları tarihinden sayfalar, Ermeni ve Kürt halklarının dostluğuna dair hatıralar".

Bu başlık altında tanıklık edilen gelişmeler esasen Erzincan, Tercan, Ovacık, Pülümür çevrelerinde geçiyor. Alışılmış genellemeyle ve kısaca Kürt olarak sözü edilen halk, yazarın da ayrımında olduğu ve özgünlüğünü her vesileyle vurguladığı üzere çoğunluğu Zazaca konuşan ve Kızılbaş kültürüyle tanınan Dersimli Kürtler, kendi tabirleri ile 'Kırmanc'lardır.

Adom Garabedian 19. yüzyıl ortalarında Osmanlı'nın yaptığı düzenlemelerle topraklarını yitiren ve yaşam koşulları ağırlaşan Ermeni köylüsünün Erzincan-Tercan hattında ağalara karşı mücadelesine öncülük ederken, Kığı, Palu, Çarsancak, Harput gibi yakın yörelerin benzer tepkilerini birleştirerek merkezi devlete baskı yapma yönünde arayışa girdikçe yürüttükleri anti-feodal mücadele ulusal bir nitelik de kazanmaya başlar. Ama bu yalnız Ermeni halkının değil, merkezi ve yerel otoriteler tarafından ezilen komşu halkların ve özellikle yakın bulunan Dersimli Kızılbaş Kürtlerin ortak mücadelesi olarak benimsenir. Adom Garabedian'ın elyazılı bir çalışmasının başlığı "Ağaların ve Paşaların İstibdadına ve İşgalci Siyasetine Karşı Ermeni ve Kürt Halklarının Mücadelesi" şeklindedir.

Diğer yörelerde bu mücadelenin karşısındaki yerel güçler genellikle Türk-Kürt Müslüman ağa ve beyler olurken, Adom Garabedian'ın öncülük ettiği alandaki ezici yerel güç; Dersim

Kızılbaş toplumunun bir parçası sayılan, fakat onun genel duruşundan farklı olarak Osmanlı'ya bağlılık gösterme yoluyla büyük imtiyazlar edinen Balaban ve Çarekan aşiretlerinin nüfuzlu liderleri (Gulabi-zade Halil Ağa, Keko'nun oğulları İsmail ve Hasan Ağalar ile Şah Hüseyin Bey) olur. Bunların feodal zorbalığı karşısında Ermeni köylü hareketi bağımsız Dersim'in Şih Hasan, Abbasan, Haydaran, Demenan, Alan, Mirakyan gibi direnişçi aşiretleriyle birlik geliştirmeye önem verir.

Bu saflaşma 1855-56 Türk-Rus savaşında tarafların tutumunu da belirlemiştir. Asker ve sırt hamalı olarak savaşa gitmek istemeyen Ermeni ve Kürt köylüleri dağlık mevkilere çekilip direniş gösterir. Ruslar karşısında yenilen Türk ordusu cepheden dönüş sırasında Dersim'i kuşatır, fakat işgal girişiminde başarılı olamaz. Savaş zamanı devletin işbirliğine çekmek istediği Dersim liderlerinden Seyit İbrahim bağımsız duruşundan taviz vermediği gibi savaş sonrası da bu tavrını sürdürerek 1860'larda Ermeni-Kürt ulusal mücadele birliğinin Dersim'deki en sağlam dayanağı olur. Devamında Osmanlı devleti çevre yörelerin işbirlikçi beylerine kaymakamlık ve benzeri mevkiler dağıtarak zayıflamış güçlerini berkitmeye çalışır.

Bu ikinci evrede daha çekilmez hale gelen derebeylerin zulmü savunmasız köylüleri göçe sevkeder. Bölünmüş idari sınırlar içinde ayrı ayrı hak aramak imkansız olurken bütün yörelerin şikayetlerini birleştirip İstanbul'a heyet gönderme fikri gelişir. İşte bu aşamada yöre temsilcileriyle görüşme arayışına girilince Seyit İbrahim'in Lertik köyü (2) en uygun buluşma yeri olarak öne çıkar. Geniş temsilciler toplantısı için de küçük Rıza'nın sünnet düğünü doğal bir vesile yapılır. Bu anlatımın geçtiği pasaj Adom Garabedian'ın el yazılı defterinden Kevork Halacyan'ın aktardığı şekliyle şöyle:

"Bu ve benzeri bir çok fikir ve öneri getirildi bize 1864 güzünde. Dersim'e adam gönderip Reyberlerin Seyit İbrahim ve Çarsancak'ın dağ köylerindeki Ermeni ileri gelenleriyle görüşme, danışma ihtiyacı duyuldu.

Her zaman olduğu gibi Halcents Seko, Minasents Milletbaşı, Manugats Manuk Reis, Ğilot'un Hemo, İbrahim ve Karagözlerin Ali bu iş için görev aldılar. Dersim lideri Seyit İbrahim'in evinde on günden fazla misafir kalarak, bilahare daha geniş bir gizli toplantı örgütlemek için hesaba katılan herkesle görüşme ve konuşma imkanı bulmuşlar.

Öyle göze çarpacak bir toplantıyı dikkat çekmeden yapmak Balaban'ın Surp Toros Vanki'nda yada Dersim'in bağımsız bölümündeki köylerden birinde mümkün olabilirdi. Balaban tarafı Çarsancak ve Çemişgezek temsilcileri için çok uzak kalacağından tercih edilmedi. Seyit İbrahim'in önerisi ile toplantı günü olarak 1864'ün 10 Ekim'i belirlendi. Toplanma yeri yine Lertik. Vesilesi ise Seyit İbrahim'in küçük oğlu Rıza'nın sünnet düğünü." (3)

İşte Seyit Rıza'nın sünnet gününe dair ilginç bilgi böyle bir bağıntı içinde geçiyor.

Devamında yapılan toplantının kararıyla değişik yörelerden 32 temsilci çıkarılır, bunların 24'ü 1865 Mart'ında Trabzon üzerinden gemiyle İstanbul'a ulaşır. Fakat istihbarat onlardan hızlı gider, taleplerini dile getiremeden tutuklanırlar. Pasif toplu girişim böyle başarısızlıkla sonuçlanıp iki yıl sonra serbest bırakılan temsilciler alanlarına dönünce yine Dersim'le istişare içinde bu kez radikal mücadele için örgütlenmeye yönelirler. Nihayet tekrar bir doğal ziyaret vesilesiyle 1868'in 6 Ocak Surp Dznunt (Kutsal Doğuş) günü, Balaban yöresi Xıntsorek köyü (4) Halacyan Arakel Dede'nin evinde, 8'i Ermeni, 7'si Dersimli Kürt 15 delegenin katılımıyla yapılan toplantıda "Ermeni ve Kürt Ulusal Kurtuluş Hareketi Komitesi" doğar. Amaçları ve kuralları belirlenir. Ayrıca hareketin askeri kolu olarak "Xol" örgütlenir. (5)

Halacyan'ın yazdığına göre 1908'e kadar uzanan bir mücadele verilir. Ancak somut anlatımları 1884'e kadardır. Dersim'in kuzey-doğu hatlarında yoğunlaşan bu mücadelenin ağırlıklı hedefi, sırtını devlete yaslayarak halka zulmeden Balaban aşiret reisi Halil Ağa ve adamları olur. Anlayış ve yöntemleri eleştiriye değer zaaf lar yansıtan hareket, hedeflenen yerel güçleri kısmen yıpratmakla birlikte fazla yayılıp gelişemez. Dersim'le bağları pek geniş

olmadığı gibi, başka bölgelerin Ermeni ulusal güçlerinden de kopuk kalır. İleriki felaket yıllarını güçlü karşılamaya yetecek bir zemin oluşturamaz. Yazık ki öyle bir başlangıç potansiyeli iyi değerlendirilememiş ve 1915'e gelindiğinde Ermeni halkı bağımsız Dersim'le sıkı ittifak halinde yaygın direniş gücü bulamamıştır.

Öncesi ve sonrasıyla uzun bir anlatıma konu olan o mücadele sürecinden buraya daha fazla aktarma yapmak yersiz olur. Bu kadarı da belki asıl konumuzla ilgili değildi, ama sözkonusu bilginin hangi bağlamda geçtiğinin anlaşılır olması için kısaca değinmekte yarar gördüm.

Konu aslında Halacyan'ın yazılarından özet çıkartma yoluyla K. Çaçani tarafından Kürtçe bir makaleye de dönüştürülmüş (6) ve ondan Türkçeye çevrilerek "Milli Kurtuluş İçin Ermeni ve Kürt Komitesi" başlığı altında çeşitli yerlerde yayınlanmıştır. Ancak bu sadece sözkonusu komitenin örgütlenme aşamasını ve kuruluş özelliklerini yansıtan kısa bir kesittir ve o da pek iyi özetlenmiş sayılmaz. 10 Ekim 1864 toplantı tarihi orada da anılmakla birlikte, vesile yapılan sünnet düğünü bilgisine yer verilmemiş. Çaçani bölgeye yabancı olduğu için yer isimlerini yörelerinden kopuk ve anlaşılmaz şekilde geçmiş, bu da onun yazısını referans alanları daha ciddi yanılgılara sevkmiştir. Öyle ki Mehmet Bayrak konuya değindiği kitabında hareketin eksenini Dersim'in kuzey-doğu sınırlarından güney-batı sınırlarına kaydırmış. 1864 tarihli toplantının Lertik olan yeri, Çaçani tarafından "Portek" gibi tanınmaz bir şeye dönüştürüldüğünden olsa gerek, Bayrak tarafından "Pertek" diye kabul edilmiş. Yazıdaki Balaban yöresi ve Xıntsorek köyü ise (sınıırım yine o birinci hataya bağlı mantık yürütmenin getirdiği yanlışlıkla) Erzincan yerine Harput'ta lokalize edilmiş. (7) Aynı isimli köy Harput'ta ve başka yerlerde de var, ama burada bahsedilen Erzincan'a ait olandır.

Asıl konumuza dönersek, Seyit Rıza'nın bu yazılı kaynakta net olarak görülen sünnet tarihinden hareketle, onun idam edilirken ulaşmış olduğu yaşı aşağı-yukarı tahmin etmek güvenilir şekilde mümkündür. Sünnet edilirken iki yaşında olsa idam tarihinde 75'i, yedi yaşında olsa 80'i bulur. Bu da onun aile çevresi, dostları ve halkının paylaştığı yaygın kanaati fazlasıyla doğrudur. Seyit Rıza'nın biyografisini veren çeşitli yazılarda "doğum tarihi

kesin bilinmemekle beraber 1862 yada 1863 olabilir” denmekte. Bölgenin eski geleneklerinde çocuklar 1-2 yaşlarında sünnet ediliyor değilse eğer, doğum tarihinin daha gerilere uzandığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Bu hesap, yapılan hukuksuzluğu gösterme bakımından, o dönem idam için üst yaş sınırının 75 olduğu varsayımına bile yanıt veriyor. Ama girişte belirttiğim gibi 75 ve 70 varsayımları temelsiz. Davanın görüldüğü tarihte mahkemeyi bağlayan Türk Ceza Kanunu(TCK)'nun 56. maddesine göre bu sınır 65'dir. 1.3.1926 tarihinde kabul edilen 765 sayılı TCK, yürürlükten tamamen kaldırıldığı 2005 yılına kadar bir çok defa kısmi değişikliklere uğratılmış. 56. madde ise ilga edildiği 6.7.1960 tarihine kadar küçük rütüşlar dışında esasen hep aynı kalmış. 1933, 1936 ve 1953 yıllarındaki değişiklikler bu maddede idam cezasının hapse çevrilmesini öngören alt ve üst yaş hadlerini hiç etkilememiş, sadece hapis sürelerini yeniden düzenlemiştir. İnternette eski TCK'nun başından sonuna kadar geçirdiği bütün değişiklikler tek tek tarihleri, sayıları ve tam metinleri ile mevcut. Davanın görüldüğü 1937 yılı itibariyle ilgili maddenin yürürlükteki metni şöyledir:

“Madde 56 - (11/6/1936 tarih ve 3038 sayılı Kanunun hükmüdür.)

Suçu işlediği zaman on sekiz yaşını bitirmiş olup da yirmi bir yaşını bitirmemiş ve hüküm zamanında altmış beş yaşını geçmiş olanlar hakkında ölüm cezası yerine otuz sene ağır hapis ve müebbed ağır hapis yerine yirmi dört sene ağır hapis cezası hükmolunur.

Sair hallerde cezanın altıda biri indirilir.” (8)

Burada bir başka yanlış varsayımı da düzeltmekte yarar var. Seyit Rıza'nın küçük oğlu Resik Hüseyin'in de yaşı büyütülerek idam edildiği belirtilirken genellikle alt yaş sınırının 18 olduğu varsayımından hareket ediliyor. Gerçekte o dönem yaş hadlerini düzenleyen birden fazla madde vardır ve yukardaki 56. madde “18 yaşını bitirmiş olup da 21 yaşını bitirmemiş olanlar” için idam yerine 30 yıl hapis öngörürken, 55. madde ise “15 yaşını bitirmiş olup da

18 yaşını bitirmemiş olanlar” için idam yerine 15 yıldan 20 yıla kadar hapis öngörmektedir. Bu iki kademeli alt yaş sınırlamasına göre düşünülürse Resik Hüseyin’in 16-17 olan yaşının yalnız dahil olduğu kademedен değil, daha üst kademedен de yukarı atlatılmış olduğu ortaya çıkar.

56. maddenin 1960’da yürürlükten kaldırılması da ilginçtir. Celal Bayar’ın torunu Prof. Dr. Emine Gürsoy Naskali bir 27 Mayıs sempozyumunda dönemi irdelerken 11 Temmuz 1960 tarihli söz konusu ilga kararının esasen dedesini idam edebilmek için alınmış olduğunu söylüyor. “Çünkü TCK’nda idam cezasına 65 yaş sınırı vardı” diyor. (9)

Tarihin cilvesi işte. Aynı madde geçmişte onu ihlal edenlere de lazım olurken bu kez darbeciler “mevzuat engelse kaldırırız” demişler. Seyit Rıza’yı o yaş haddinin en az on yıl üzerindeyken idama gönderen hükümetin başında Celal Bayar vardı. Tam idamlar üzerine bölgeye gelen Atatürk’ün ardından o da yetişmiş ve Singeç köprüsünü hizmete açma paravanı altında devletin siyasi-askeri diğer ağır topları ile birleşerek muzaffer komutanlar gibi gövde gösterisi yapmışlardı.

1960 Darbe yöneticileri son ana kadar da Bayar’ı asmaya niyetliymiş, ancak belli etkenler (bir iddiaya göre en çok da Papa’nın Vatikan’dan elçi olarak gönderdiği bir kardinalin Bayar lehine çabası) caydırıcı olunca daha önce kaldırmış oldukları maddeyi bir şekilde tekrar geçerli sayarak onu idamdan muaf tutmuşlar. 16-17 Eylül 1961’de devrik başbakan Adnan Menderes ile iki bakanının idam edildiğini bildiren tarih kayıtları, devamında şöyle diyor: “Milli Birlik Komitesi, 65 yaşını aşan Celal Bayar ile idam kararları çoğunlukla alınan öteki hükümlülerin cezalarını müebbede çevirdi”. (10)

SEYİT RIZA’LARIN İDAMI VE MEZARSIZLIĞI HANGİ YÜKSEK

İRADENİN ESERİ?

1937 Kasım ayı ortasında Atatürk'ün bölgeye yapacağı ziyarete yetiştirilmek üzere apar topar gece yarısı mahkemesiyle asılan Seyit Rıza ve arkadaşlarının nasıl bir yargı komedisinden geçirildikleri İ. Sabri Çağlayangil'in anlatımı sayesinde biliniyor. Dersim tartışmaları alevlendiğinden beri Çağlayangil'in tanıklığı birçok yerde yayınlandı. Bütününü tekrar buraya aktarmak gereksiz olur. Ancak son durumda özellikle Atatürk'ün rolü tartışma konusu olup devletçi refleksler onu temize çıkartmaya odaklandığı için başka hususların yanında bu ziyaret ve idam safhasını da iyi bir mantık süzgecinden geçirmek gerekir.

Çağlayangil diyor ki “Biz mahkemenin kararını Atatürk gelmeden önce vermesini ve geldiğinde Seyit Rıza meselesinin kapanmış olmasını istiyorduk! Ben bunu sağlamak için hükümet tarafından buraya gönderilmişim”. Kendisini acil görevle bölgeye gönderenin Emniyet Genel Müdürü Şükrü Sökmensüer olduğunu ve “Beyaz donlu altı bin doğulu vatandaşımız Elazığ'a dolmuş, Atatürk'ten Seyit Rıza'nın hayatını bağışlamasını isteyecekler. Bunların Atatürk'ün karşısına çıkmalarına meydan vermeyelim” dediğini belirtiyor. (11)

İşin mantığı bu ise, sözkonusu istihbaratın Atatürk ile paylaşılmamış olması mümkün değildir. Dersim hareketinin birinci aşaması tamamlanırken bölgeye teftiş gezisi yapmak isteyen Atatürk, hem öyle tatsız bir kitle baskısıyla karşılaşmamak, hem de “devletin gücünü” daha iyi hissettirmek üzere, idamların kendi ziyaretinden önce kotarılmasını bizzat tercih etmiş olmalıdır. Bunun böyle olduğu, idamlardan hemen sonra Elazığ tren istasyonunda Atatürk'ü karşılayan Çağlayangil'in olayı ona rapor ediş tarzından bellidir. Orada Atatürk'e sürpriz gelen bir durum yok. Bilgisi dışında yalnız bir fotoğraf işgüzarlığıyla karşılaşır, ki sakıncalı bulunduğu o durumu derhal gidermeye yönelik tavrı da, aşağıda okunacağı üzere, bu yok etme olayına hangi boyutta kendi irade ve ağırlığını koymuş olduğunun resmidir.

Dahası Çağlayangil'in anlatmaktan imtina ettiği başka hususlar da olabilir. Kırmancıya

Beleke Dergisi Genel Yayın Yönetmeni Serhat Halis'in "Gizlenmek istenen tarihi gerçek: Mustafa Kemal Sey Rıza Görüşmesi" başlıklı makalesinde (12) dikkat çektiği gibi, 14 Kasım gecesi Elazığ'da bulunan Atatürk'ün kendisine diz çöktürme maksadıyla idamından hemen önce Seyit Rıza ile gizli bir görüşme yapmış olması da kuvvetle muhtemeldir. Gerçi bu şimdilik kesin kanıtlanabilir olmaktan uzak; ama o gece Atatürk'ün Elazığ yakınındaki Yolçatı istasyonuna varmış bulunması, treninin kör makasa alınıp beklemesi, Seyit Rıza'nın mahkemeden iki adımlık idam yerine ciple götürülmesi ve diğer mahkumlardan sonra asılması gibi hususlar dikkate alındığında, cipin onu önce Atatürk'le görüşmeye götürmüş olduğunu düşünmemek elde değil. Maksadın hasıl olmadığı durumda öyle bir görüşmenin sır olarak saklanması da doğaldır.

Çağlayangil'in idamlar infaz edilinceye kadarki tanıklığı bir çok yerde yayınlanırken, sonrasına dair anlatımı basına pek yansımamış, biraz gölgede kalmıştır. Şöyle bir girişi var: "Fakat biz bu işleri belki zamanında halledemeyeceğiz diye Atatürk bir gün sonra Elazığ'a geldi. Treni gece kör makasa çekmişler, uyuyormuş, kendisini uyandırmamışlar..." (13)

Bu ifade çok belirgin gösteriyor ki Atatürk Elazığ'a gelirken orada "halledilecek işler"den haberdar. Sonra Çağlayangil vagonunda onunla görüşmesini anlatıyor. İdam edilenlerin sehpa sallanırken çekilmiş fotoğraflarını gören Atatürk'ün teşhir amaçlı bu işgüzarlığa kızdığını, onları negatifleriyle birlikte imha etmeleri için emir verdiğini, kendisinin koşup bu emri yerine getirdiğini, kenara ayırdığı iki örnekten birini Atatürk'e verip birini onun müsadesiyle kendine sakladığını belirtiyor.

Bu anlatımın biri yazılı, biri sözlü iki varyantı var. Çağlayangil'in yazılı anılarında Atatürk'ün tepkisi adeta saf insani bir kaygının ürünü gibi okunmakta:

"Bu sırada Atatürk seni çağırıyor dediler. Gittim, kahvaltı ediyorlardı. Bana bir resim gösterdi. Seyit Rıza'nın sehpa sallanırken resmi çekilmiş.

-Bu resim ne emniyet müdürü, dedi.

-Haberim yok, dedim.

-Öyleyse maiyetine hakim değilsin, dedi ve ekledi.

-Çabuk git bu resmin negatifini bul, basılanları imha et.

Gittim araştırdım. Bizim Macar Mustafa sivil polisimiz ben idam yerinden ayrılırken bizzat resim çekmiş. Bir yerlerde bastırmış ve Şükrü Kaya'nın yaverine vermiş. Şükrü Kaya da Atatürk'e iletmış. O kısa konuşmada anladım ki, Atatürk bu olayları detaylı olarak bilmiyor. Bu tür olayları da sevmiyor..." (14)

Kayırmacı şekilde yazılmış bu muğlak ifadeler bir şeyleri gizler gibi. Neyse ki aynı Çağlayangil'in yine kendi ağzından alınmış ses kaydı bulunan röportajındaki anlatımı o örtüyü biraz kaldırıyor:

Macar Mustafa, Şükrü Kaya'nın yaverine, 'Astık herifleri' diye resimlerini vermiş. O da kahvaltıda Atatürk'e göstermiş. Atatürk, fena halde sinirlenmiş, beni çağırdı. Nedir bu rezalet? dedi. Bütün Kızılbaşları ayaklandırır bu resim. Herif seyyit. Peygamber sülalesinden, dedi. Öyle sümükleri akmış beyaz sakalıyla, dedi. Git, derhal imha et, dedi. Jandarmadan negatiflerini bul, dedi. Gittik, bulduk jandarmadan negatifleri imha ettik..." (15)

Ancak konuyu kendisinden dinlemiş bir yakın dostu bu işin aslını ve fotoğraf imhasının mantığını biraz daha farklı aktarıyor. Buna da Çağlayangil'in anlatımının üçüncü varyantı diyebiliriz. Şimdi bu tanıklığı yapan gazeteci-yazar İsmet Bozdağ'a kulak verelim:

"Dostum İhsan Sabri Çağlayangil, olayın bundan sonrasını bana başka türlü anlatmıştı;

yayımlanan hatıralarına başka türlü geçirmiş!.. Bana anlattığında: İdam edilenlerin resimlerini kendisi çekmişti; kitabında, bir arkadaşının çektiğini ve kendisinin Atatürk'e götürdüğünü belirtiyor. Ben, hatasını hafifletmek için yazdırırken değiştirdiğini sanıyorum. Olayı anlatışı şöyleydi:

-Baktım, bir tarih içindeyim!.. Ürpordim. Birden olayı belgelemek geçti aklımdan. Hemen koşup Macar Mustafa'nın fotoğraf makinesini aldım ve asılanların birer fotoğrafını çektim. Şehrin tek fotoğrafçısını uyandırıp filmi banyo ettirdim ve ikişer kopya bastırdım. Kopyaların birini Atatürk'e verecek 'Emriniz ifa edilmiştir' diyecek; öteki kopyayı da kendime saklayacaktım.

Atatürk'ü getiren tren, istasyona girdi. Trende yaveri görüp Atatürk'ü sordum: 'Kahvaltısını yapıyor, haber vereyim' dedi ve biraz sonra beni vagona aldı. Atatürk, hala kahvaltı masasındaydı. Gece yarısı başlayan mahkemeyi, alınan kararları, Seyit Rıza'nın son sözlerine kadar her şeyi özetledikten sonra, resimleri uzattım:

-İşte idam edilenler!..

Gazi, resimlere şöyle baktı ve bana gözlerini hışımla dikerek sordu:

-Kim çekti bu resimleri?..

-Bendeniz paşam!..

-Negatifler nerde?

-Odamda paşam!..

-Başka kimsede bu kopyalardan var mı?

-Hayır efendim...

-Şimdi gidip odandan negatifleri alıp geleceksin... Şimdi, hemen!..

Neye uğradığımı bilemeden vagondan çıktım. Koşup odamdan negatifleri alıp vagona döndüm... Atatürk, aynı koltukta oturuyordu. Negatifleri ve kendim için ayırdığım kopyaları uzattım. 'Hepsi bu kadar efendim' dedim.

Gazi negatifleri, bir bir gözden geçirdikten sonra, masada duran kahvaltı tepsisine attı ve çakmağı ile tutuşturduktan sonra bana döndü:

-Gençsin!.. İyi düşünce ile ve belki de tarihe vesika olur fikri ile bu resimleri çekmişsin!.. Düşünmemişsin ki, bu resimlerini çektiğin insanlar toplumun liderleri... 'Yürüyün!' demişler, binlerce insan gözünü kırpmadan peşlerine düşüp ölüme atılmışlar!.. Çocuk!.. Bunlar bayrak adam; bunlar bayrak!.. Senin çektiğin bu resim, ellerine geçse, bu bölge yeniden isyana kıyam eder... Sen, hem ateşi söndürmüşsün, hem küller arasındaki kıvılcımlardan yeni bir ateş tutuşturmaya çalışıyorsun!.. Bu olay, kulağında küpe olsun... İnsan yaptığını bilmeli... Yorgunsundur, hadi şimdi git dinlen!..

İşte Atatürk bu!..

Böyle demişti, İhsan Sabri Çağlayangil dostum bana... Ben de olduğu gibi yazıya döktüm.

Bu yazdıklarımın incelenmesinden, bir kitap daha yazılabilir... Fakat bu kitabın, okuyucularımın düşünceleri içinde yazılmasını daha yararlı buldum." (16)

İsmet Bozdağ'ın bu yazdıklarındaki samimiyetine inanmamak için bir neden yok. Yakın dostunu yalancı çıkartmaya çalıştığı söylenemez. Fotoğrafları çekenin kim olduğu önemli de değil. Atatürk'ün tepki nedenine gelince, Çağlayangil bunu bir bakıma onun teşhir

edicilikten duyduğu rahatsızlık gibi gösterse bile, esas kaygısının o yolla bölge halkında körüklenecek isyankarlık olduğunu açık ediyordu. İsmet Bozdağ'ın yaptığı tanıklık ise sorunun aslında bütünüyle bu kaygıda düğümlendiğini ve bayraklaştırmayı önlemek olduğunu gösteriyor. Harekat boyunca amigo basın aracılığıyla Seyit Rıza ve arkadaşları hissesine yağdırılan hakaretler, rencide edicilikten kaçınma gibi bir duyarlılık taşınmadığının kanıtlarıdır.

Bölge halkı o dönem büyük çoğunluğuyla okur yazar olmadığı için yazılanların vehameti pek önemsenmezken, darağacında sallanan cesetleri gazetelerde basmanın görsel etkisi biraz olsun önemsenmiş ve infial yaratmamak için bundan kaçınılmış olabilir. Ama eğer bu hususu idam edilenlerin cesetlerinin de yok edilmesiyle birlikte düşünersek, Atatürk'ün hassasiyetini nasıl okumamız gerekir? Asılan liderlerin acı verici görüntülerini teşhir etmekten insani anlamda bir kaçınma mı? Böyle bir duygudan azade olarak teşhir ediciliğin yaratacağı tepkiden korku mu? Yoksa bunun o günkü muhtemel yankısından da öte geleceğe uzanacak manevi etkilerini hesaba katan uzak görüşlü bir temkin mi? Bunun takdirini herkes istediği gibi yapabilir. Ama kimse fotoğrafları imha ettiren Atatürk'ün cenazeleri kaybettirme konusuyla ilgisi olmadığını ileri süremez.

Çağlayangil anılarında bu hususa hiç değinmiyor, fakat Atatürk idamlarının tam üzerine geldiğine göre, resimlerde gördüğü cesetlerin ne yapıldığını da sormuştur herhalde. Veleve ki önceden bunun talimatını da kendisi vermiş olmasın; hiç değilse yerinde teftiş yaparken bu konuyla ilgilenmediği ve habersiz kaldığı düşünülemez. Nasıl ki fotoğraflar anında kendisine intikal etmişse, cenazelerin ne yapıldığı da bilgisine arz edilmiş veya henüz bekletilme durumundaysa 'ne yapalım?' diye fikri alınmış olmalıdır. Bundan hareketle en azından o halletme tarzıyla hemfikir olduğu yada bir itirazının olmadığı söylenebilir. İdam edilenlerden geriye resim bile bırakmamayı önemseyen bir zihniyet, mezar mı bırakır?

İsmet Bozdağ'ın yeterince anlaşılır şekilde ortaya koyduğu manevi hatıra silme düşüncesini fotoğraf konusundan cenazelerin akibetine uzatırsak, işte onun "fazlasını ben söylemeyim,

okuyucu kendisi tasavvur etsin” demeye gelen son sözünün sırrına ulaşırız. Atatürk’ü yüceltme eşliğinde verilen mesajın özü şudur: “Hükümünü her yere tanıtmak ve baki olmak istiyorsan eğer, sana itaat etmeyenleri öyle ezecek, sembol isimlerini öyle yok edeceksin ki, geleceğe bir hatıraları bile kalmayın, üzerinde ağlanacak mezarları bile olmasın, bir miktar zürriyetleri devam edecekse bile korku iliklerine kadar işlesin ve bir daha asilik akıllarından geçmesin!”.

Mezarsız bırakmayı akıl ettiren ruh budur. Öne çıkan isim olarak Seyit Rıza hakkındaki hüküm; kanunen belirli yaş haddini aşmasına rağmen ibret vericilik adına canını almak olurken, ilerde ziyaretgaha dönüşeceği kaygısıyla bir mezarının olmasına da müsaade etmemek olmuştur. Ama daha korkunç olan, böyle hukuksuz bir tasarrufun, ne yazılı ne sözlü, ne resmi ne de gayrı-resmi hiç bir açıklamaya konu edilmeden, sessiz sedasız kullanılmasıdır. Bu öyle derin bir sırda dönüştürülmüş ki, yetmiş küsür yıl sonra devlete yapılan çağrılar, en yetkili makamlara yazılı başvurular bile duymazlıktan geliniyor, havaya ıslık çalınıyor.

Bir devletin mahkeme kararıyla infaz ettiği insanların naaşlarını yok edip yıllar sonra bile hiç bir açıklamaya kendini mecbur hissetmediği dünyanın neresinde görülmüştür? Sır olarak kalan o cansız bedenler ne yapılmış, gizlice bir yere mi gömülmüş, yakılıp külleri mi saklanmış, her ne edilmişse devletin gizli kayıtları içinde muhakkak bir yeri vardır. Bunun ortaya çıkarılması ve Dersim içinde anıt mezarlarının yapımına imkan tanınması devlet adına özür lafını havada bırakmamanın ilk şartı sayılır.

SEYİT RIZA’YI KARALAMA MALZEMESİ YAPILAN MÜSADERE EDİLMİŞ ERMENİ KÜLTÜR DEĞERLERİ

7 Ekim 1937 tarihli Ulus gazetesi Seyit Rıza’nın yakalanmasından sonra onun “çadırında” ele geçirildiğini öne sürdüğü çoğu Ermeni-Hristiyanlık eseri eşyalardan söz ederek onu “DİN

HOKKABAZI” diye teşhir etmeye çalışmış, diğer Kemalist gazeteler de benzer yayınlar yapmışlar.

Ulus’un haberinde “Hayali en geniş olanlar bile, şu din hokkabazı Seyid Rıza’nın çadırında Ermenice kitaplar, Almanca lügat, çeşid çeşid, boy boy, renk renk istavroz, üzerinde Ermenice yazılar olan taçlar, içinde İsa’nın başparmağının kemiği olan eizzei nasara’dan birine aid bir kutu, diş tedavisi için bir kerpeten serisinin bulunacağını nasıl tahmin edebilir?” denildikten sonra bir yığın uyduruk iddiayla rencide edici yorumlar yapılmış.

Dökümü yapılan bazı eşyalar ve yorumları şöyle:

“Ermenice kitaplar ve Almanca diksiyoner:

Seyid Rıza’nın çadırında bir sürü Ermenice kitab çıkmıştır. Bunlar, en çok din kitaplarıdır. Bir kaç şiir kitabı da vardır. Bu kitapların ele alınmış, okunmuş olduklarına dair birçok deliller var. Sayfalarının içlerinde bazılarında işaretler yapılmıştır. Notlar vardır. Yarıda kalanların kenarları bükülmüştür. Almanca lügate gelince: Seyid Rızanın yakınları, şeyhin bu büyük kitabı -lügat gerçekten beşyüz sayfadan fazladır- ancak başı pek sıkıya geldiği zaman açıp okuduğunu söylüyorlar.

İstavrozların hikayesi:

Rivayete göre Seyid Rıza; gümüş, altın kaplama, demir ve çeşid çeşid maden, muhtelif boylarda, üzerinde türlü türlü resim olan istavrozları, bir talandan sonra ele geçirmiştir. Her eline geçeni istismarı pek iyi bilen Seyid Rıza, bu istavrozları da her bir ucunda saadet getiren bir vasıta, sıhat, para, kuvvet ve hayat dağıtan birer kaynak halinde kullanmıştır.

Her derde deva taç:

Masallarda bir dudağı yerde bir dudağı gökte bir arab vardır. Efsanenin kahramanı başı sıkıya gelince elindeki tavus tüyünü yakar, karşısında çıkan araba bir saniyede saraylar yaptırır, Hind'den, Çin'den haberler alırdı. Seyid Rıza da bu arab yerine kendisine bir taç bulmuş ki, başına giydiği zaman fena giden bütün işler düzelirmiş. Bu tacın üzerinde ermenice bazı yazılar vardır. Tacı kim yaptırmış ve neden yaptırmıştır? Malum değil... Fakat onun da bir talan malı olduğu besbellidir.

Cumhuriyet kuvvetleri kendisini sıkıştırmaya başladığı zaman, şeyh, başına bu süslü demir kavuğu geçirmiş ve gece gündüz çıkarmadığı halde cumhuriyet adaletine hesap vermekten kurtulamamıştır. Taç ele geçtiği zaman Seyid Rıza'nın başına uygun gelmemiş olacak ki, bir köşesi genişletilmiştir.”(17)

Daha fazlası da olan bu suntursuz yalanlarla Cumhuriyet'in nasıl bir “medeniyet” savaşı verdiğinin propagandası yapılmış.

Sayıp dökülen eşyaların nerede ve nasıl ele geçirildiği belli değil. Ama haberdeki bazı ayrıntılara bakarak bunların hiç değilse bir kısmının Halvori Surp Garabed Vankı'na (18) ait eşyalar olduğunu ve asker eliyle oradan müsadere edilip Seyid Rıza hissesine yazıldığını tahmin edebiliriz.

Zira Halvori Vankı Seyit Rıza'nın yaşadığı mıntıkada hem Ermeniler hem de Kızılbaş Kürtler tarafından kutsal sayılan, kendi azizlerine ait “masunk” (beden kalıntısı) bulunduğu inanılan ve kurbanlarla ziyaret edilen bir mekandır. Ermeniler bir efsaneye bağlı olarak manastırda Surp Garabed'in (19) sağ kolunun gömülü olduğuna inanırlarmış. Zamanla Kızılbaşlar da İmam Hüseyin'in bir parmak kemiğinin burada saklı olduğuna inanır olmuşlar. M. Kalman bunu şöyle yorumluyor:

“Surp Garabet Vank'ı Alevi Kürtlerince de kutsaldı. Çünkü Ermeniler, manastırda Hazreti Ali'nin çocuklarından Kerbela'da öldürülen Hüseyin'in orta parmağının uç kısmının

bulunduğunu söyleyerek altı çeşit renkli, üzeri özel bir koruyucuyla -mumya gibi- korunan bu kemik parçası aracılığıyla manastırlarının kutsal bir yer olarak görülmesini sağlamışlardır... Hangi Ermeni bu hileyi düşünmüşse son derece akıllıcaymış. Halk kutsal olarak bildiği yerlere dokunmuyor.”(20)

Mümkündür ki geçmişte yaşanan hırsızlık olayları üzerine bir daha kimse manastırın eşyalarına dokunmasın diye böyle bir söylentiye Ermeni din adamları uydurmuş ve Kızılbaş Kürtler de inanmış olsun. Yine mümkündür ki manastıra eskiden Ermeni olarak bağlı bulunan bir kısım yerliler zamanla Kızılbaş Kürt kimliğine bürünüp oranın mucizeler yarattığına dair eski inançlarını bu kez Surp Garabed yerine İmam Hüseyin adına adapte etmiş olsunlar. Bunun nasıl olduğunun fazla önemi yoktur. Konumuz açısından önemli olan, Seyit Rıza şahsında “din hokkabazlığı” karalaması yapanların bu yerel inanışlara paralel, fakat Hz. İsa’ya mal edilen bir “parmak kemiği”nden söz etmeleri. Haberin ayrıntısında yapılan tasvir bunun ne kadar dönüştürülmüş bir şey olduğunu hemen ele veriyor:

“Seyid Rıza’nın çadırında bulunan eşya arasında İsa’nın baş parmağının kemiği vardır. Bu baş parmak, kapalı bir kutu içindedir. Kutu hiç açılmamıştır. İçinde ne olduğu malum değildir. Fakat Seyid Rıza buna bir hikaye uydurmakta gecikmemiştir: elinde İsa’nın bu parmağı olan kabilesine, İsa ümmetinden gelecek bütün kötülükleri de önlemiştir” (21)

Kendi kendini yalanlayan bu tuhaf iddia farklı ihtimalleri akla getiriyor. Belki sözü edilen türden bir kutu hiç ele geçirilmemiş, fakat Vank’ta o türden birşey olduğu bilgisinden hareketle eşyalar içine bir kutu eklenerek Hz. İsa adına bu haber uydurulmuştur. Belki de ele geçirilen eşyalar içinde neyin nesi olduğu bilinmeyen bir kutuya böyle bir yakıştırma yapılmıştır. Zira “hiç açılmamış, içinde ne olduğu malum değil” sözleri boş bir şeyden bahsedildiğini ele veriyor.

Gazete haberinde ismi geçmeyen Vank’ın dava iddianamesinde genişçe konu edilmesi de ilginçtir. Bu durum devletin Vank’ı çok iyi tanıdığını ve içinde ne var ne yoksa bildiğini

gösteriyor. Bakın iddianamede neler yazılı:

“Seyit Rıza’nın Sosan kalesine yakın Vank isminde bir köyü vardır. Bu köyün müstahkem kilisesinde alt tarafı gümüş savatlı, üst tarafı altın yıldızlı tahminen iki kilo sikletinde bir haç vardır. Bu haçın ortasında muhaddep bir cam içinde findık tanesi kadar bir nesne vardır. Bu nesne İmam Hüseyin’in baş parmağının kemiğidir. Dersimli çapulcu başı sıkıştıkça bu haçtan istiane için kiliseye girer, huzu ve huşu ile haçı öper, hamlinde müşkilat çeken kadın, derdi devasız kalan hasta gene Vank’a gider, papaza yalvarır ve haçı öper. Seyit Rıza bile hastalandıkça bu kiliseyi ziyaret etmiştir. Bir köy papazı kim bilir ne vakitten beri bütün Dersim’e böylece haça tapmayı öğretmeye uğraşıyordu. İzzettin İlder’in bir tahta kutu, bir çocuk takunyası ve bir de fener pili ile Dersim içinde yaptığı marifetleri burada nelere inanılabileceğinin başka bir misali olmak üzere tekrar hatırlayabiliriz. Hala Erkan ağacı tuhafliklarına inanan fikirsizler içinde viyalıktan çıkan yalanlara kapılanların bulunması da mümkündür. Bu propagandalardan sonra çapulcuların hissiyatını muayyen istikametlere tevcih edebilmek artık kolaylaştığından tasavvurdan fiiliyata geçilmiş ve cemaatların faaliyeti başlamıştır. Dersimin isyan tarihi sadece bu cemaatların hazırladığı bir eser, bir çapulnamedir(...)”(22)

Bu minvalde eylemler sayarak devam eden iddianame Dersim’i yargılayan zihniyetin bazı parametrelerini çok güzel sergiliyor. Üstüne yorum yapmak gereksiz. Fakat özellikle dikkat çekmek istediğim, iddianamenin Vank’daki haç ile içindeki başparmak kemiği tasviri ve ardından bir tahta kutu ile Dersim’de ne marifetler yapıldığına dair sözleridir. Bu satırlar ve “başı sıkıştıkça” vb tabirler, Ulus gazetesinin Seyit Rıza’ya atfettiği eşyalarla ilgili yakıştırmalarının iddianameden kes-kopyala-yapıştır usulü devşirilmiş veya zaten savcı-asker eliyle servis edilmiş olduğunun inkar edilemez kanıtlarıdır. Haberde Vank’ın sözünün edilmemesi ise kitaplardan haçlara, kutudan taça her şeyi Seyit Rıza’ya mal etme amacının mantıki gereğidir.

Seyit Rıza’nın emirberi F. Doğan döneme ilişkin sözlü tanıklığında tıpkı iddianamedeki

adlandırma gibi “Vank Kilisesi” diye andığı Halvori manastırından ve keşişinden söz ederek şöyle devam eder:

“Bu keşiş, çok güvenilir birisiydi. Seyit Rıza’nın önemli evrakları ve parası hep ondaydı. İsyan sırasında keşiş emaneti olduğu gibi korudu. Fakat asker keşişin oğlunu yakalayıp işkenceyle konuşturuyor. Sonra da gelip evraklarla paralara el koyuyor. Ardından Vank Kilisesi’ni yakıp yerle bir ediyor. Ama söylenene göre kıymetli emanetlerin bir kısmı hala belli yerlerde gömülmüş.”(23)

Bu bilgilerden hareketle, gazete haberinde sayılıp dökülen Ermenice dinsel kitap, haç, taç ve benzeri eşyaların tamamen veya büyük çoğunlukla Vank’tan müsadere edilmiş olma ihtimali kuvvetlidir. Bunun yanında keşişin oğlunun gösterdiği yerden Seyit Rıza’nın emanetleri arasında ele geçirilmiş bir iki kitap da olabilir.

Başka bazı Dersim seyitleri gibi Seyit Rıza ile de yakın tanışıklık ve görüşmelerinden söz eden Kevork Halacyan, onun babası Seyit İbrahim’den devraldığı bir kısmı eski el yazması çok sayıda Ermenice eserleri kendi denetimindeki gizli bir yeraltı geçidin “Mübarek” denilen özel bölümünde titizlikle sakladığını belirtiyor. Aşiretler arası anlaşmazlıkları giderme, tarafları barıştırma yada direniş için ortak karar alma gibi durumlarda bu kitaplardan birinin ortaya çıkarılıp üzerine yemin edildiğini anlatıyor. (24)

Bunların hangi devirlerden nasıl miras kaldığı ayrı bir sorun, fakat bir çok vesileyle varlıklarından söz edilmesi dikkate değer olup, devletin Seyit Rıza’ya ait gösterdiği kitaplardan bazıları pekala o gizemli mirasın parçası da olabilir. İster manastıra, ister seyitlere ait olsun bölgeden müsadere edilmiş o eserlerin yerel tarihe ışık tutacak nitelikte bilgiler içermeleri de muhtemeldir.

Halvori’deki manastır Dersimli Kızılbaşların Ermenilerle kutsallığını paylaştıkları tek mekan değil. Pek çok yerde yıkık manastır ve kiliselerin kalıntıları ziyaret yerlerine dönüşmüştür.

Ayrıca iki halkın belli inanç ve gelenekleri arasında ortaklığa varan paralellikler görülür. Bunların arka planında, bir kısım Ermenilerin Kızılbaş-Zaza kimliğine dönüşmüş olma ihtimali kadar ve belki daha fazlasıyla, Pagan inancının paylaşıldığı antik devirden, eski İrani ve Ermeni geleneklerden, Hristiyanlık sürecindeki çeşitli muhalif akımlardan gelen kültürel mirasın da rolü vardır. Bu tarihsel damarlardan beslenmiş olmanın üzerine şeklen bağlandığı İslam içinde egemen İslama karşı mücadeleyle son evrim sürecini yaşayan ve bunun şekillendirdiği temel argümanları ile Şii mezhebine dahil gözüken Kızılbaşlık, öz olarak ondan da farklı, oldukça özgün bir sentez ürünüdür. Tanrı ve peygamberlerden çok doğaya tapan, insani erdemleri destur eden, fanatizmden uzak, özgürlüğe tutkun, farklılıklara nispeten açık ve kucaklayıcı bir inanç tarzı olmuştur. Komşu halklarla birarada yaşamayı kolaylaştıran bu olumlu karakter barışsever ve yapıcı Ermeni köylüsüne genelde sıcak gelmiş, uzun tarihsel ilişkilerin taşıdığı pürüzlere ve kısmi husumetlere rağmen ağır basan dostane iklim içinde kirvelik bağlarına varan güzel bir kaynaşma yaşanmıştır.

İnsanlık adına takdir edilmesi gereken bu kaynaşmanın tezahürleri, hem dinsel hem de etnik planda farklı kimliklere tahammülsüz hakim ideoloji tarafından işte öyle nefret dolu bir yaklaşımla kendi meşrebine uygun küstahlık içinde teşhir edilmeye çalışılmış. Yavuz Selim'den itibaren "gavurdan da beter" sayılan Kızılbaşlığın üzerine bir de son dönemin "en lanetli" kimliği olarak Ermeni tüyünü dikmek ve "iki melaneti bir arada idare eden demir kavuklu hokkabaz" resmini çizmek, Türk toplumunu ırkçı ajitasyonla şerbetleme ve katliamların sürmesi lehine tezahüratı besleme gayretindeki Kemalist basının dünya tarihine geçecek bir yaratıcılık şaheseri olmuştur.

Ulus gazetesinin haberi şöyle bitirilmiş:

"Seyid Rıza'nın bu hepsi mucize dolu eşyası, şimdi Dersim'de değildir. Ankara'dadır. Bugün açılacak olan polis enstitüsündeki müzenin bir köşesinde yer alacaktır. Bu köşeyi muhakkak ziyaret ediniz: Bir hokkabazlığın tarihini seyretmek az mı enteresandır?" (25)

Bu aşğılayıcı satırlardan anlaşılıyor ki sözkonusu eşyalar birer suç unsuru gibi de teşhir edilmiş. Öyle ise halen devletin gözetiminde saklıdır. Şimdi o sürecin aydınlatılma ihtiyacı katliam boyutuyla sınırlı bir şey değilse eğer, devletin yalnız gizli arşivleri ve kayıp mezarları değil, zamanında spekülâtif karalama malzemesi yaptığı sözkonusu eşyalar gibi sır perdesi altında kalan herşeyi de açması gerekir. Bu, Seyit Rıza'ya yapılmış manevi saldırıların hakkıyla karşılanabilmesi yanında, müsadere edilmiş tarihsel ve kültürel değerlerin bütün ayrıntılarıyla bilinebilmesi için de önemlidir.

Ortaya çıkartılması halinde o kitaplar ve eşyaların dilinden anlayan uzmanlarca incelenmesi, sonra da örneğin yıkılıp yıkılmış Halvori Surp Garabed Vankı anısına onun minyatürü gibi inşa edilecek sembolik bir yapı içinde korunması çok yerinde olur. Seyit Rıza ve arkadaşlarının anıt mezarları yanında Dersim Tertelesi adına bir müze kurulabilirse, Vank'ı sembolize eden maketin de kutsal eşyalarıyla birlikte -kültürel soykırımı sergileme yönüyle- o müze içinde yer alması çok anlamlı bir hatırlama ve yaşatma örneği olacaktır.

Evet, o tarihsel-kültürel değerlerin yeri Ankara'nın polis müzesi değil, Dersim'in jenosid müzesidir.

10 Aralık 2011

DİPNOTLAR:

1) Mehmet Bayrak, Alevilik-Kürdoloji-Türkoloji Yazıları (1973-2009), s. 325

2) Lertik yada Lirtik: Ovacık'ın doğu sınırında Ağpanos vadisi etrafında bir dizi köyü kapsayan dağlık mıntıkanın adı. Aynı zamanda köy ismi olarak da kullanılır olmuş. Seyit Rıza'nın doğup büyüdüğü yer kimi kaynaklarda Lertik'in Deri Ari köyü, kiminde ise yalnızca Lertik olarak anılıyor. Eski haritalarda kayıtlı olduğu nokta bugünkü Yalmanlar'a çok yakın.

3) Kevork Halacyan, Dersim konulu etnografik arşiv dizisi, XVI nolu fasikül, s. 1919.

4) Xıntsorek: Ermenice anlamı “elmalı/elmalık”. Yöredeki telafuzu ile Xınzorik yada Hınzorik. Şimdiki resmiyette Erzincan’ın Üzümlü ilçesine bağlı Pınarlıkaya köyü. Yazar K. Halacyan ve dayısı Adom Garabedian gibi, yazıda sözü edilen Balaban aşireti lideri Halil Ağa da bu köydendir.

5) Bu isim Ermenice harflerle “Ĝol” şeklinde kayıtlı. Türkçedeki “Kol” kelimesiyle aynı anlamda ve silahlı eylem kolu manasına kullanılmış olmalı. Dersimli Kürtlerin kelepirci getiren eşkiya tarzı eski eylem gruplarından da “Qol” veya “Xol” diye sözü edilir. İsmi muhtemelen oradan gelse de burada politik amaçları ve kurallarıyla tasvir edilen modern gerilla tarzına yakın bir örgütlülük.

6) Karlênê Çaçani, Pizmamtiya Cim’eta Ermeniya û Kurda, s. 55-59

7) Mehmet Bayrak, age, s. 286-289

8) www.bilgi-rehberi.com/kanunlar/kanun5765uc-062.html

9) BİA Haber Merkezi, 26 Mayıs 2010

10) www.sezgiler.com/tarih/yakin-tarih/ulkeyi-60-darbesine-goturen-3-ucak/

11) İsmet Bozdağ, Kürt İsyancıları, 2009, s. 123

12) Serhat Halis, Kırmancıya Beleke – Nisan 2010 sayısı, aktaran Dersimnews.com

13) M. Kalman, Belge ve Tanıklarıyla Dersim Direnişleri, 1995, s. 348

14) M. Kalman, age s. 348-349

15) Cengiz Çandar, Başbakan Dersim'le 'Resmi Tarih'i Yırttı, Radikal, 24.11.2011

16) İsmet Bozdağ, age, s. 128-131

17) M. Kalman, age, s. 340-341

18) Vank: Ermenice manastır. Dersim'in iç bölümünde Halvori köyüne yakın ve Munzur vadisi kenarındaki bir yükselti üzerine kurulu bu manastır bölgede Ermenilerin daha yoğun bulunduğu Osmanlı öncesi yüzyıllardan kalmadır. 1937'ye kadar ayakta, ibadet ve ziyarete açık olmuştur. O tarihte başlayan Dersim'i imha hareketına karşı bir kısım aşiretlerin direniş için kavli karar ettikleri Munzur suyu kenarındaki gözeler bu manastırın aşağısında bulunur. Bilindiği gibi Halvori köyünün halkı Dersim soykırımında topyekün katliama uğratılmıştır.

19) Surp Garabed: Ermenice "Aziz Rehber (Öncü/Klavuz)", nam-ı diğer Surp Hovhannes Mıgırđıç, İsa Peygamberi vaftiz eden aziz, Türkçe yayınlarda Vaftizci Yahya olarak geçer.

20) M. Kalman, age, s. 68

21) M. Kalman, age, s. 341-342

22) Ali Kaya, Başlangıcından Günümüze Dersim Tarihi, 1999, s. 244

23) Faik Bulut, Dersim Raporları, s. 313

24) Kevork Halacyan, Dersim konulu etnografik arşiv dizisi, II nolu fasikül, s. 184-189

25) M. Kalman, age, s.342

